

Rapportage - Friese verhalen voor Stichting Sobibor

In december 2020 zijn wij in contact gekomen met Gerben Hoogterp van Stichting Sobibor. Voor een vak van onze opleiding, Geschiedenisdocent voor de tweede graad, moesten wij een opdracht zoeken waarbij we geschiedenis onder de samenleving brengen. Het project van Stichting Sobibor waarbij Friese slachtoffers van vernietigingskamp Sobibor met een struikelsteen een gezicht krijgen d.m.v. een persoonlijk verhaal, sprak ons zeer aan.

Contact met externe groepen

Voor dit project hebben wij op aanraden van onze begeleider van Stichting Sobibor, Gerben Hoogterp, contact gezocht met de gemeenten waarin de struikelstenen liggen. Deze zijn Súdwest Fryslân, Smalingerland, Opsterland, Harlingen en Weststellingwerf. Wij hebben contact gezocht met deze gemeenten via de mail. In deze mail hebben wij gevraagd of deze gemeenten ons in contact konden stellen met de initiatiefnemer(s) uit hun gemeente. Vanuit gemeente Súdwest Fryslân, Weststellingwerf en Opsterland kregen wij te horen dat zij niet veel voor ons konden betekenen, maar vanuit gemeente Harlingen en Gemeente Smalingerland (Drachten) kregen wij al snel een antwoord terug. Zij hadden de mail doorgestuurd en via ia was deze terecht gekomen bij iemand die ons verder kon helpen. Vanuit Drachten zijn wij in contact gekomen met de secretaris van Smelne's Erfskip, welke ons boekjes heeft gegeven over de struikelstenen in Drachten. Hij heeft ons ook het e-mailadres gegeven van de initiatiefnemer van de struikelstenen in de gemeente. Met haar hebben wij dan ook een interview gehouden. Wij waren erg blij met deze medewerking van de gemeente Smalingerland, vooral de boekjes die wij meekregen waren erg behulpzaam, hier stond namelijk veel informatie in die wij anders niet hadden kunnen vinden.

Vanuit de gemeente Harlingen zijn wij in contact gekomen met Vereniging Oud Harlingen. Deze mensen waren erg behulpzaam en één van hen wilde ook wel samen met ons een wandeling maken langs de struikelstenen in Harlingen. Deze persoon was ook stadsgids geweest in Harlingen, dus zij wist veel te vertellen over zowel de struikelstenen als over Harlingen. Wij vonden het erg verassend dat mensen zo behulpzaam waren en dat zij ook allemaal zo enthousiast waren, dit vonden wij allebei erg leuk en stimulerend.

Onderzoeksverslag

Eerst hebben wij dus contact gezocht met de gemeenten waarin de struikelstenen liggen, hierna zijn we begonnen aan een onderzoeksverslag om onze kennis over het onderwerp uit te breiden. Deze kennis was voorheen geen tot weinig. In dit onderzoeksverslag hebben wij de volgende onderwerpen behandeld: Vernietigingskamp Sobibor, Stichting Sobibor en de struikelstenen. Voor deze drie onderwerpen hebben wij onderzoek gedaan naar o.a.: wat het is, waar het voor dient/diende en wat voor doel het heeft/had. Door middel van dit onderzoeksverslag hebben wij eerst onze kennis over de onderwerpen vergroot, zodat wij deze kennis konden inzetten tijdens de rest van het project. Tijdens het schrijven van dit onderzoeksverslag hebben wij eerst bepaald welke onderwerpen wij wilde behandelen en wij hebben daarna onderling de onderwerpen verdeeld. Eline heeft het stuk over de Stichting Sobibor en de struikelstenen uitgewerkt. Rebecca heeft het stuk over vernietigingskamp Sobibor uitgewerkt. Wij hebben hiervoor eerst wat onderzoek gedaan op het internet, daarna hebben wij deze informatie op papier gezet. Via dit onderzoeksverslag is het duidelijker geworden wat vernietigingskamp Sobibor was en wat voor verschikkingen hier allemaal plaatsvonden. Wij hadden beide wel al een keer gehoord van de Stichting Sobibor, maar wij wisten nog niet precies waar deze stichting zich voor inzette. De struikelstenen waren voor ons redelijk nieuw en het was dus ook erg interessant om hier onderzoek naar te doen.

Interviews met betrokkenen

Nadat wij contact hadden gezocht met de gemeenten kregen wij vanuit de gemeente Harlingen en gemeente Smallingerland de contactgegevens van de initiatiefnemer van de struikelstenen. Hierna hebben wij samen een vijftal vragen opgesteld:

1. Waarom heeft u het initiatief genomen voor de struikelstenen in de gemeente?
2. Hoe bent u het proces gestart om de struikelstenen in de gemeente te krijgen? En hoe verliep dit proces?
3. Hoe was het voor u om de stenen gelegd te zien worden?
4. Wat denkt u dat de stenen voor de gemeente betekenen toen ze er net lagen? En wat denkt u dat ze tegenwoordig betekenen voor de gemeente?
5. Zijn er nog plannen om meer stenen te laten leggen? Waarom wel/niet?

Het interview met de initiatiefnemer van de gemeente Harlingen heeft Rebecca afgenomen en het interview met de initiatiefnemer van de gemeente Smallingerland heeft Eline afgenomen.

Uit het interview met de initiatiefnemer van gemeente Harlingen is het volgende gekomen:

De vereniging Oud Harlingen heeft het initiatief genomen voor leggen van de struikelstenen samen met Centraal Comité 1945. Toen het initiatief genomen was moest het plan eerst goed gekeurd worden door de wethouder, deze snapte eerst niet wat de struikelstenen inhielden. Na wat verheldering ging de wethouder akkoord. Daarna is het intern binnen de vereniging besproken en is het geld binnen een maand opgehaald. Er was zelfs extra geld opgehaald, hiermee is een boekje geschreven over de Harlinger struikelstenen. In augustus 2012 zijn de stenen allemaal gelegd. Bij elke struikelsteen is een QR-code geplaatst met informatie over de personen. Ieder jaar worden de stenen nog opgepoetst en wordt er stil gestaan bij de deportatie van de Harlinger Joden. In Harlingen zijn alle stenen al gelegd.

Uit het interview met de initiatiefnemer van de gemeente Smallingerland is het volgende gekomen: De initiatiefnemer is alleen op het idee gekomen om struikelstenen in de gemeente Smallingerland neer te leggen. Met dit idee is zij naar Smelne's Erfskip gegaan, deze vonden het een erg mooi initiatief en wilde hier graag aan meewerken. De initiatiefnemer heeft zelf een artikel voor de Drachtster Courant geschreven om het onder de aandacht te brengen. Het geld voor de struikelstenen was binnen een week al opgehaald. De eerste stenen zijn gelegd in 2016. In 2017 zijn de andere stenen in de gemeente gelegd. In de gemeente Smallingerland zijn alle struikelstenen gelegd voor de Joden. Er was ook een plan om struikelstenen te leggen voor de zigeunerfamilie Mirosh, maar de familie kon het uiteindelijk onderling niet eens worden en zijn de struikelstenen voor hen toch niet gelegd.

Veldwerk

Nadat we het onderzoeksverslag hadden afgerond en interviews hadden gehouden met de betrokken uit Harlingen en Drachten, konden we beginnen met het veldwerk. Het doel van het veldwerk was om de struikelstenen van de Friese slachtoffers van vernietigingskamp Sobibor allemaal te bezoeken. Dit zou ons een beter inzicht geven over waar de slachtoffers gewoond hadden en hoe het er nu uitziet.

In het mailcontact met de betrokken persoon vanuit Harlingen, kregen we dus het aanbod om rondgeleid te worden langs de struikelstenen daar. Dit aanbod namen wij aan en we werden in contact gebracht met een andere betrokkenen binnen de Vereniging Oud Harlingen, zij zou ons dan gaan rondleiden.

Op 22 februari zijn we op de fiets door Drachten geweest en naar Wolvega en Gorredijk gereden met de auto. Op deze plekken hebben we zelf langs de struikelstenen gelopen en foto's gemaakt van zowel de stenen als de omgeving. Vervolgens zijn we op 23 februari naar Harlingen geweest, waar we dan zijn rondgeleid door een voormalige voorzitter van Vereniging Oud Harlingen. We zijn met haar niet alleen langs de struikelstenen geweest maar ook naar de Joodse begraafplaats. Tijdens de rondleiding kwamen we nog twee bekenden van haar tegen, waarvan één bij de lokale omroep van Harlingen zit. Hij vroeg ons voor een interview op de radio. Deze heeft

Rebecca later die week op een zaterdagochtend gehouden. Daarnaast zijn we nog op de foto gezet voor de Harlingen Courant waar we diezelfde middag nog voor geïnterviewd werden. De betrokkenheid en de interesse van de Harlingengemeenschap in ons project was ontzettend mooi om te zien en waardeerden wij zeer. Nadat we in Harlingen klaar waren, zijn we doorgereden naar Sneek. In alle plaatsen hebben we foto's gemaakt van de struikelstenen en de straten, zodat we deze later bij de verhalen konden toevoegen.

Om ook beter inzicht te krijgen in wat de mensen in de omgeving al wisten over vernietigingskamp Sobibor en de struikelstenen in hun straat/stad, besloten we om een enquête op te stellen. In deze enquête hadden we de volgende vragen opgesteld:

- Bent u bekend met vernietigingskamp Sobibor?
  - Ja
  - Wel eens van gehoord
  - Nee
- Weet u waar vernietigingskamp Sobibor ligt?
  - Ja, in Duitsland
  - Ja, in Polen
  - Ja, in Rusland
  - Geen idee
- Zo ja, hoe bent u bekend geworden met vernietigingskamp Sobibor?
  - Via internet
  - Via TV/nieuws
  - Via de struikelstenen
  - Via sociale media
  - Via de Stichting Sobibor
  - Via een ander medium
- Weet u wat struikelstenen/stroffelstiennen zijn?
  - Ja
  - Wel eens van gehoord
  - Nee
- Weet u dat er struikelstenen/stroffelstiennen bij u in de buurt liggen?
  - Ja
  - Ja, maar ik heb ze nog niet gezien/bekeken.
  - Nee
- Weet u wat de betekenis achter de struikelstenen/stroffelstiennen is?
  - Ja
  - Ik weet dat ze in de buurt liggen, maar niet wat ze betekenen.
  - Nee
- Heeft u nog opmerkingen of ideeën over de struikelstenen/stroffelstiennen? Graag horen wij die.
- Bent u geïnteresseerd in het onderwerp? Zo, ja dan zouden wij ons product kunnen opsturen. Dan zou u uw e-mailadres hier kunnen achterlaten.

Deze enquête hebben wij ongeveer zestig keer verspreid over de bewoners van Wolvega, Sneek, Gorredijk, Harlingen en Drachten. Onze hoop was dat minimaal 25 mensen de enquête zouden invullen. We hadden verwacht dat toch redelijk veel mensen uit Harlingen wel reactie zouden geven aan de enquête, omdat we ook via de Harlingen Courant ons project nogmaals promoot hadden met een artikel erover. De enquête werd hierin nogmaals benoemd. Vanuit de andere dorpen en steden konden we alleen hopen dat mensen genoeg interesse hadden om deel te nemen aan de enquête. Helaas viel de responsie nogal tegen. Vijf mensen hebben in totaal de enquête ingevuld. Al deze mensen waren bekend met zowel de struikelstenen als vernietigingskamp Sobibor. Hoe ze bekend waren geworden met het vernietigingskamp verschilde wel: drie personen via TV/nieuws, één

persoon via het internet en één persoon via een ander medium. De volgende opmerking is nog achtergelaten door een persoon: 'Ik vind dit een goed initiatief om de oorlogsslachtoffers te gedenken en de vreselijke gebeurtenissen niet te vergeten.' Twee personen hebben hun e-mailadres bij ons achtergelaten, zodat we hun kunnen mailen als het project is afgerond met de opbrengst. We hadden de enquête i.v.m. de COVID-19 pandemie alleen door de deur gestopt en maar weinig mensen persoonlijk aangesproken. Een verbeterpunt wat we hieruit mee kunnen nemen is dat we de volgende keer aanbellen i.p.v. alleen door de brievenbus stoppen. Dan kun je je doel beter overbrengen en zet je ervoor de mensen ook meer druk op.

Bronnenonderzoek

Nadat we in het veldwerk nieuwe kennis hadden opgedaan en foto's verzameld hadden, konden we de volgende stap nemen. Helaas waren de archieven niet open i.v.m. de COVID-19 pandemie. We moesten zelf goed opzoek naar bronnen. We besloten om de steden/dorpen onderling te verdelen. Eline zou onderzoek gaan doen naar Sneek, Gorredijk en Drachten. Dan nam Rebecca Harlingen en Wolvega op zich. Het was voornamelijk onderzoek doen naar foto's van de personen en het internet afzoeken naar meer informatie over de personen achter de struikelsteen. We maakten de afspraak om elk minimaal twee uur aan onderzoek te doen per week in de maand maart. Dit onderzoek heeft ons mooie foto's opgeleverd. Voornamelijk foto's van de straten vroeger in vergelijking met nu, deze geven ons een realistisch beeld van de verandering in tijd. Helaas was er niet over elk persoon even veel informatie te vinden. Gelukkig hadden we vanuit Harlingen en Drachten informatieve boeken meegekregen over de Joodse Gemeenschap in hun dorp/stad ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Deze informatie heeft ons goed geholpen met het schrijven van de verhalen. Daarnaast was het Joods Monument een mooie bron, waarmee we veel verhalen hebben kunnen aanvullen.

Verhalen schrijven

Het schrijven van de definitieve verhalen kon beginnen na de afronding van het bronnenonderzoek. We hielden dezelfde verdeling aan als tijdens het bronnenonderzoek. De bronnen die we tijdens dat onderzoek hadden gevonden vormden de kern van onze verhalen. Het schrijven van de verhalen op een persoonlijke manier, was een kunst op zich. Het kostte veel tijd om de verhalen op zo'n manier te schrijven dat het niet alleen informatief was, maar ook prettig om te lezen. We konden beiden al een beetje afkijken hoe de mensen uit Drachten en Harlingen dit hadden gedaan in hun boekjes.

Na dat we elk onze verhalen hadden geschreven, kwamen we bijeen om de verhalen te vergelijken en door te lezen. Toen kwamen we erachter dat de verhalen overeenkomsten met elkaar hadden. Hieronder kunt u onze bevindingen lezen:

- Vanaf een bepaald moment in de bezetting, moesten alle Friese Joodse kinderen naar dezelfde Joodse school in Leeuwarden. Ze kwamen allemaal met de tram of met de trein naar de school. De waarschijnlijkheid dat ze elkaar getroffen zullen hebben in het openbaar vervoer of in de school is aanwezig.
- De Joodse Drachtsters gingen met de trein naar de Sjoel in Gorredijk. De mensen uit Gorredijk zelf gingen natuurlijk ook naar de Sjoel in hun dorp. Zij zullen elkaar wellicht ook tegengekomen zijn in de Sjoel.
- In Wolvega woonde een broer en een zus die eind negentiende eeuw en begin twintigste eeuw naar de Dovenschool in Groningen gingen. Tijdens het vergelijken kwamen we erachter dat in diezelfde periode een vrouw uit Sneek ook naar deze school ging. Het was bijzonder dat zij tegelijk naar deze school gingen, terwijl hun leeftijdgenoten gewoon in de buurt naar scholen gingen. Zij moesten elke week vanuit Wolvega en Sneek helemaal naar Groningen reizen.
- In Drachten kwamen we er ook achter dat de Joodse Gemeenschap onderling nauw contact hadden met elkaar, ze trouwden met mensen van hun eigen gemeenschap. Zo trouwden de Twee Joodse broers, Mozes en Jacob Turksma, met de twee zussen, Betje en Rosette Benninga.

- In Harlingen was ons opgevallen dat de meeste Joden orthodox waren en dus op zaterdag naar de Sabbat gingen. Eén iemand hield zijn winkel op zaterdag echter wel open, omdat hij een traditionele Jood was. Hij nam geen deel aan de Sabbat en de rust dag, dus terwijl de andere Joodse winkels dicht waren, hield hij de zijne open. Daarnaast had een andere eigenaar een idee bedacht waardoor hij toch producten kon blijven verkopen. Mensen mochten bij hem op zaterdag uit de winkel pakken wat zij nodig hadden en konden deze later in de week betalen bij hem.
- Ons was opgevallen dat in sommige dorpen/steden mensen vlak na elkaar waren gedeporteerd. We zijn toen gaan kijken of er wellicht mensen op dezelfde dag zijn vermoord in vernietigingskamp Sobibor. Dit was inderdaad het geval. Op de volgende data zijn mensen uit de vijf verschillende dorpen/steden op dezelfde dag vermoord:
  - 20 maart 1943: Elsje Mendels Davidson (Wolvega), Klara de Vries (Harlingen), Pietje Polak-de Vries (Harlingen) en Elize de Vries-Odewald (Harlingen).
  - 23 april 1943: Lina Pino (Sneek) en Nathan Polak, Betsij Polak-Frank en Izak Nathan Israël Polak (Harlingen).
  - 26 maart 1943: Frederika Mendelson-Onderwijzer en Clara Hanna Mendelson (Sneek) en Michiel Speijer, Hanna Speijer-Schulenklopper, Elkan Aaron Speijer en Cäcil David Speijer (Harlingen).
  - 30 april 1943: Hinderika Zilverberg-Mozes (Drachten) en Leonard Leijdesdorff en Rosalie Leijdesdorff-Vos (Harlingen).

Deze verbanden maken het erg zinvol om alles op papier te zetten. Net zoals wij nu in een samenleving leven waar er meer mensen zijn dan jij alleen, deden zij dat ook. Tijdens hun leven zijn deze mensen misschien op de één of andere manier elkaar tegengekomen. In sommige gevallen pas tegen het einde aan, maar ook in sommige gevallen al eerder in het leven. Wij vonden het erg interessant om te zien welke verhalen wellicht elkaar een keer gekruist hebben of welke dezelfde gewoontes hadden.

Na het bekijken van de vergelijkingen en het doorlezen van alle verhalen hebben we deze kunnen opsturen naar ons contactpersoon, Gerben Hoogterp. Hij heeft ons nog wat feedback puntjes gegeven waarmee we de verhalen konden verbeteren. Vervolgens werd een afspraak gemaakt om onze bevindingen en de loop van het project te delen met de rest van de organisatie van Stichting Sobibor.

Tijdens het schrijven van de verhalen werd door een marketing -en communicatiemedewerker van het NHL Stenden contact met ons gezocht. Zij wilde graag voor 4 en 5 mei graag een artikel schrijven over ons project. Wij hebben daarom nog een interview met haar hierover gehouden en deze heeft zij vervolgens op de avond van 3 mei gepubliceerd.

Reflectie

We zijn erg tevreden met onze resultaten en met de doorloop van het project. Het project liep erg soepel o.a. door de goede begeleiding van Gerben Hoogterp en de onderlinge samenwerking. De interesse die door de externe groepen getoond werd, was voor ons onverwacht maar zeker heel mooi. Onze speciale dank gaat naar Vereniging Oud Harlingen en Smelne's Erfskip, zij hebben ons aan informatie geholpen die we zonder hun hulp niet hadden kunnen vinden. Hun bereidheid om deel te nemen aan een interview was erg verrijkend, het gaf ons een betere indruk over het proces van de struikelstenen.

De informatie die door de externe groepen geboden werd, was zeer nuttig voor ons onderzoeksverslag. Toen we begonnen aan het project hadden we geen tot weinig kennis over de struikelstenen en vernietigingskamp Sobibor. Het verslag was beknopt, maar de kern heeft de benodigde kennis voor het project zeer vergroot. Het leverde ons meer inzichten op over zowel de

struikelstenen, het vernietigingskamp als de Stichting. Hierdoor konden we met voldoende kennis aan de slag met de volgende stappen.

Toen we voldoende kennis opzak hadden, konden we beginnen aan het veldwerk. Persoonlijk vonden wij dit een hele mooie ervaring. Het bezoeken van de stenen maakte het heel reëel dat zo'n tachtigjaar geleden hier Joodse mensen een normaal leven leden, onwetend dat kort daarna hun leven abrupt beëindigt zou worden. Dit zijn indrukken die we voor altijd bij ons zullen dragen en kunnen doorgeven in het klaslokaal. Daarnaast vonden wij het erg waardevol dat we in Harlingen door iemand van de Vereniging Oud Harlingen zijn rondgeleid. Zij kon ons veel vertellen over de Joodse Gemeenschap van Harlingen, de toewijding maakte het project voor ons nog kostbaarder. Dit geldt trouwens voor alle personen buiten ons om die interesse toonde voor het project.

Na het veldonderzoek hadden we nog meer kennis dan eerst en begonnen we met het bronnenonderzoek. Dit was zeer nuttig, helaas kwam wel naar voren dat er weinig informatie over de Friese Joden in kleine dorpen als Wolvega te vinden zijn. Toch heeft het ons wel mooie foto's en inzichten opgeleverd.

Na de verzameling van alle bronnen konden we beginnen met schrijven. Dit was moeilijker dan verwacht. Alle informatie op een goede en verhalende manier verwoorden was een uitdaging. Desondanks is het ons gelukt om 29 mooie verhalen op papier te zetten. Deze verhalen hebben ons inzichten opgeleverd over de Joodse samenleving, hun onderlinge samenhang en de integratie in hun leefomgeving. De verhalen zullen ons bij blijven en zullen we kunnen gebruiken in ons toekomstige klaslokaal om de geschiedenis levend te houden. Daarnaast zijn we ons nu veel bewuster geworden van de struikelstenen en het verhaal achter de steen. Je kijkt nu wel twee keer naar een stoep i.p.v. er alleen overheen lopen. We zijn erg tevreden met onze opbrengsten en met het feit dat we op verschillende manieren ons project onder de samenleving hebben kunnen brengen.